

Dr. Raucsik Béla: Kőzetan lecke sorozat
7. lecke

Üledékes kőzetan II.: az üledékes kőzetek petrográfiája I.

Az olvasólecke célja: a törmelékes üledékes és az agyagkőzetek petrográfiájának bemutatása, ismeretek nyújtása makroszkópos jellegeik és legfontosabb hazai előfordulási helyeik kapcsán. Átlagos olvasási idő: 45 perc.

Az előző olvasóleckében áttekintettük az üledékes kőzetek osztályozásának elvi alapjait. Tekintettel arra, hogy nem létezik egységes petrográfiai vezérelv a leírásukban, célszerű különválasztani az egyes kőzetcsoportokat. Elsőként vegyük azokat a kőzeteket, amelyek diszkrét szemcsékből állnak és szinte kivétel nélkül az extrabazinális kőzetek sorába tartoznak!

A törmelékes üledékes (sziliciklasztos) kőzetek általános jellemzői

Az az előző olvasóleckében körvonalazott megállapítás, hogy üledékes kőzetek nagy része **szemcsé**kből, **cement**ből, sokszor **mátrix**ból és esetleg szabad **pórus**okból áll, leginkább a sziliciklasztos kőzetekre igaz. Ez a tény a gyakorlati alapja a csoportba tartozó kőzetek petrográfiai leírásának és csoportosításának is. A legegyszerűbb, többnyire makroszkóposan is alkalmazható vezérelv az ún. **Wentworth-skála**, amely az **uralkodó szemcseméret** szerint kategorizál és ez nem csak a törmelékes kőzetekre, hanem a még laza, nem cementált üledékekre is alkalmazható! Ezt egészíti ki a szemcsék alaki jellemzői (koptatottság, szfericitás) alapján történő elnevezés.

szemcseméret (mm)	szemcseméret és laza üledék	litifikálódott kőzet
>2	kavics, görgeteg törmelék	konglomerátum breccsa
2–0,063	homok	homokkő, wacke
0,063–0,004	aleurit, kőzetliszt, szilt	aleurolit
<0,004 $\approx$ 1/256	agyag	agyagkő

Az egyes kategóriák mm-ben megadott határait a 2 hatványaival definiálták (pl. $2^1=2$; $2^{-4}\approx 0,063$). Lényeges következmény, hogy pl. a közismert „homok” kifejezés a

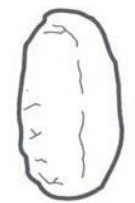
kőzettani, geológiai szaknyelvben egy **szemcseméret-kategória** (0,063–2 mm közötti tartomány) és egyben az adott szemcseméretű, laza, **konszolidálatlan üledék** neve is! A fenti csoportosítás segítségével a sziliklasztitokat 3 kategóriába soroljuk szemcseméretük alapján:

1. durvatörmelékes kőzetek; 2. homokkővek; 3. finomtörmelékes kőzetek. Utóbbiak az agyagkőzetekkel együtt a pélitek csoportját alkotják.

A durvatörmelékes kőzetek és homokkővek esetében a pontosabb kategorizálás további szempontokat vesz figyelembe, amelyek egyúttal **a kézipéldány léptékű petrográfiai leírás alapvető szempontjai is!** Lássuk ezeket!

Szemcsealak (koptatottság és szfericitás)

A koptatottság a szemcsék kerekítettségét, „határvonalának tagoltságát” jelenti és elsősorban a szemcse szállítódási távolságával és a szállító közeg energiájával függ össze. A szfericitás azonban a szemcse izometrikusságára utal, tehát inkább a szemcse belső szöveti anizotrópiájától függ. Egy csillámokban gazdag kőzet törmeléke soha nem koptatódik szferikusá, mert a rétegszilikátok hasadása ezt megakadályozza. Ugyanakkor egy gránátszemcse mégoly kis koptatottság esetén is inkább szferikus az ásvány belső szerkezete miatt. A két fogalom tehát nem szinoníma! Egy kevésbé szferikus, lapos, korong alakú szemcse is lehet jól koptatott, míg egy kockára hasonlító szemcse bár nagy szfericitású, mégis alig koptatott.

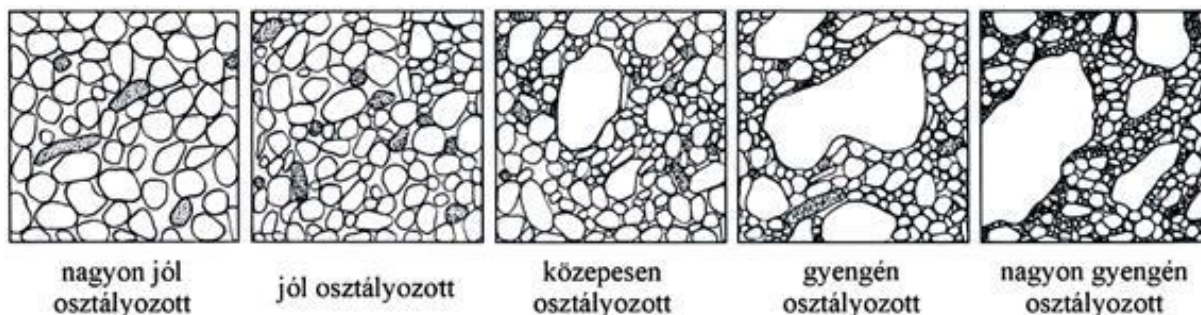
szfericitás						
	nagyon szögletes (very angular)	szögletes (angular)	kissé szögletes (subangular)	gyengén koptatott (subrounded)	koptatott (rounded)	jól koptatott (well rounded)
nagy szfericitás						
kis szfericitás						

A törmelékszemcsék koptatottsági kategóriái.

https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_foldrajz_asvanyeskozettanda/ch01s13.html

Az üledék osztályozottsága és szemcseméret-eloszlása

Ha a vizsgált üledéket (üledékes kőzetet) szűk mérettartományba sorolható szemcsék együttese alkotja, akkor jó osztályozottságról beszélünk, ellenkező esetben az üledék gyengén osztályozott.

A törmelékes üledékes kőzetek osztályozottsági kategóriái.

https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_foldrajz_asvanyeskoztettanda/ch01s13.html

A durvatörmelékes üledékes kőzetek petrográfiai jellemzői

Mint a lecke elején látható táblázatból kiolvasható, a **durvatörmelékes üledékes kőzetek >50%-ban >2 mm-es szemcsékből állnak**. Annak függvényében, hogy a szemcséknek milyen a koptatottsága, megkülönböztetjük a **breccsát** (szögletes szemcsék), és a **konglomerátumot** (koptatott szemcsék). Előbbi kőzettörmelék-, utóbbi kavics-, vagy (>20 cm-es átmérő esetén) görgetegszemcsékből áll.

A kőzetcsoport tagjainak makroszkópos leírásánál törekednünk kell a **szemcsék anyagi minőségének** megadására. Ha a szemcsék >90%-a makroszkóposan azonos kőzettípusnak tűnik, akkor **monomikt**, 90–50% esetén **oligomikt**, egyébként pedig **polimikt** breccsáról, vagy konglomerátumról van szó. A fentebb említett osztályozottsági (szöveti) szempontokat alkalmazva **ortokonglomerátumról**, vagy **ortobreccsáról** beszélünk akkor, ha a (pl. homok szemcseméretű) mátrix mennyisége <15%-nál (tehát az üledék viszonylag jól osztályozott), a kőzetben a szemcsék többnyire közvetlenül érintkeznek egymással, azaz a kőzet **szemcsevázu**. Ha a durvatörmelékes kőzet rosszul osztályozott, akkor szemcséi csak egy-egy pontban érintkeznek, a mátrix mennyisége jellemzően >15%. Ilyenkor **mátrixvázú**, vagy más néven **parakonglomerátumról**, illetve **parabreccsáról** van szó. A durvatörmelékes kőzeteknél előfordulhat, hogy a kőzettörmelék, vagy a kavics szemcsék nem érintkeznek egymással közvetlenül (hasonlóan az előbb említett „para-„ kőzetekhez), de finomabb szemcseméretű alapanyag sem

észlelhető; a szemcséket viszonylag nagy kristáyméretű cementásványok kötik össze. Ilyenkor **cementvázú breccsá**val, vagy (ritkábban) konglomerátummal van dolgunk.

Szemcsevázú (balra) és mátrixvázú (jobbra) konglomerátum tipikus megjelenése.

Cementvázú (balra) és mátrixvázú (jobbra) breccsa tipikus megjelenése.

A homokkövek petrográfiai jellemzői

Összefoglaló táblázatunk sorait böngészve látjuk, hogy a **homokkövek >50%-ban 2–0,063 mm-es átmérőjű (azaz homok szemcseméretű) szemcsékből állnak.**

A homokkövek elegyrészei háromféle eredetűek lehetnek:

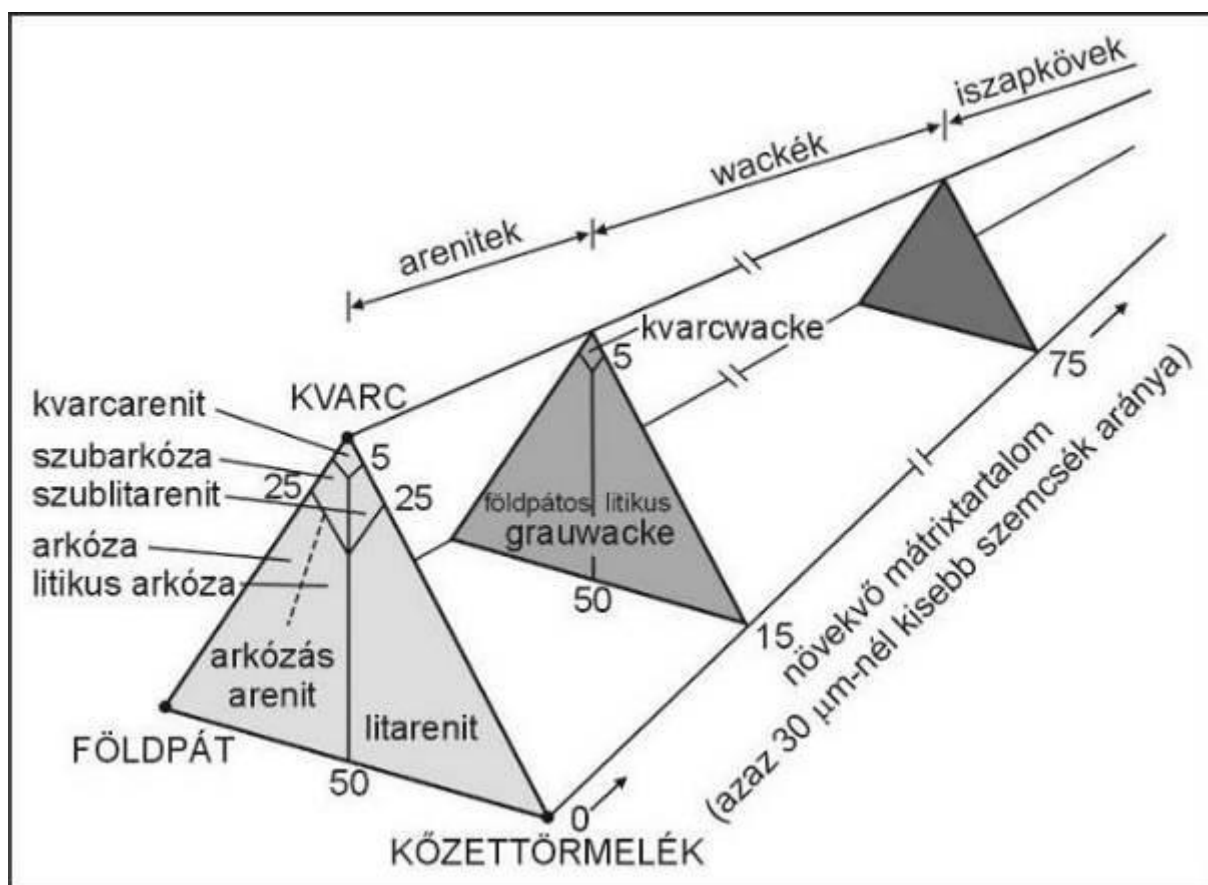
1. allotigén elegyrészek: a lepusztulási területről származó,

„behordott” alkotók, a tulajdonképpeni homokszemcsék;

2. autigén elegyrészek: az üledékképződés és főleg a diagenezis során képződő fázisok, lényegében a cementásványok;

3. epigén elegyrészek: a kőzettéválás után, a diagenezis későbbi fázisai (pl. a kőzetest kiemelkedése) során képződött „másodlagos” elegyrészek.

A homokkövek pontosabb petrográfiai csoportjait a szemcsék anyagi minősége alapján kategorizáljuk, aminek alapjául a **Pettijohn-féle háromszögdiagramok** szolgálnak. Alkalmazásukkal el tudjuk különíteni a homokkövek csoportjait, ráadásul a rendszer a közép-, nagy- és durvaszemcsés homokkövek (azaz 0,25–2 mm-es szemcseméret) esetén makroszkópos elkülönítésre is alkalmas (az ennél finomabb szemcseméretű homokkövek pontosabb kategorizálása csak mikroszkóppal lehetséges).

A homokkövek petrográfiai osztályozására alkalmazott háromszögdiagramok. Pettijohn és munkatársai alapján átdolgozta Raucsikné Varga Andrea.

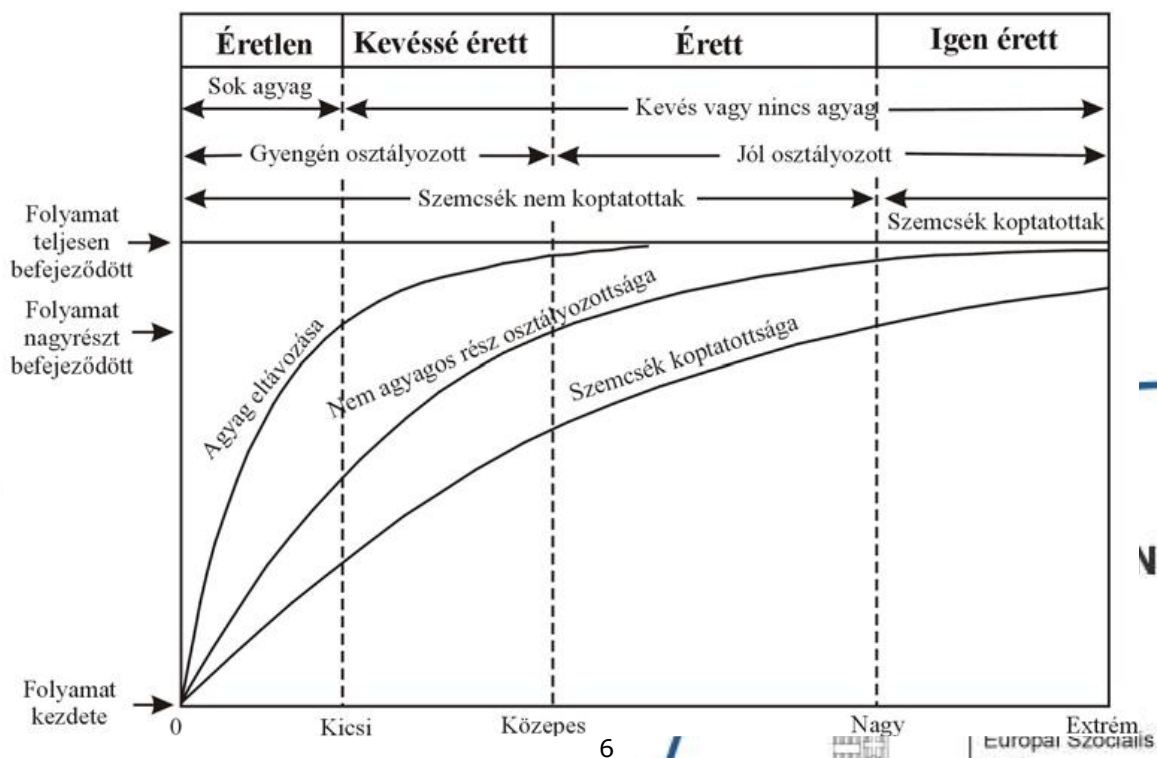
A **Pettijohn-féle rendszer** alapja, hogy egyszerre kezeli a szöveti és az összetételi kritériumokat. Ha ugyanis

a homokkő jól osztályozott, tehát szemcsevázú, akkor **ortohomokkőről** (**arenitről**) beszélünk, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a mátrix mennyisége <15%-nál. Fontos, hogy a mátrix szemcsemérete a homok mérettartományhoz igazítandó, konkrétan **<30 µm**, teljesen más nagyságrend, mint a korábban tárgyalt durvatörmelékű kőzeteknél, ahol a mátrix gyakran homok mérettartományú!

Ha a homokkő rosszul osztályozott, akkor szemcséi mintegy úsznak a <30 µm-es szemcsékből álló, kőzetlisztes–agyagos mátrixban, aminek mennyisége >15%. Ilyenkor a homokkő mátrixvázú, de nem „parahomokkő”-nek hívjuk, hanem német eredetű szóval **wackénak**.

Az arenit (szoros értelemben vett homokkő) és a wacke csoporton belül már a homokszemcsék anyagi összetétele dönt. A háromszögdiagramok csúcsain rendre **a kvarc, a földpát és a kőzettörmelék** szerepel, ezek **térfogatszázalékos mennyiségi aránya definiálja a konkrét homokkő petrográfiai típust**. A homokkövek makroszkópos leírásánál is törekednünk kell a **szemcsék anyagi minősége**nek és megoszlásának megadására. Hasonlóan a durvatörmelékű kőzetekhez, ha a homokszemcsék >90%-a makroszkóposan azonos (pl. kvarc), akkor **monomikt**, 90–75% esetén **oligomikt**, egyébként pedig **polimikt** homokkőről beszélünk.

A homokkövek esetén is meghatározható a szöveti, illetve összetételi érettség. Míg előbbi az osztályozottságtól függ (azaz „**minél érettebb, annál jobban osztályozott**”), addig utóbbi a labilis, mállásnak kevésbé ellenálló szemcsetípusok mennyiségi arányával függ össze. Ez azt jelenti, hogy **a homokkövek összetételi érettsége a labilis komponensek arányának csökkenésével párhuzamosan nő** (pl. növekvő kvarc/földpát, kvarc/kőzettörmelék arány).

A homokkövek szöveti érettségének alakulása.

Szürke, rosszul osztályozott, kavicsos, nagy–durvaszemcsés homokkő (balra felül), fakóvörös, közép–nagyszemcsés homokkő (jobbra) és vörös, rosszul osztályozott, csillámos, mátrixvázú finom–középszemcsés homokkő tipikus megjelenése (balra lent).

A finomtörmelékes kőzetek és az agyagkövek petrográfiai jellemzői

A **finomtörmelékes kőzetek** >50%-ban 0,063–0,004 mm-es átmérőjű (azaz **kőzetliszt méretű**) szemcsékből állnak. Az agyagkövekre az a jellemző, hogy **szemcseméretük <0,004 mm**, azaz néhány µm-es elegyrészekből állnak. Ez a két szemcseméret-tartomány alkotja összefoglaló néven a **pélit**ek csoportját.

A pélit makroszkópos petrográfiai jellemzését alapvetően a kis szemcseméret határozza meg, azaz sem a szövet, sem az ásványos összetétel terén nem tudunk megfigyeléseket tenni; az kizárólag mikroszkóppal, sőt egyéb műszeres technikákkal kivitelezhető. Amit rögzíthetünk, hogy ezek a kőzetek alig tartalmaznak szabad szemmel látható méretű elegyrészeket, becsillanó lapokat mutató ásványokat. **Jellemzően kagylós, vagy egyenetlen törésűek.** Az aleurolit és agyag kézipéldányok intenzív dörzsölését követően ujjunkon lisztes bevonat marad; a jól litifikált agyagkövek esetén ez nem jellemző. A pélit (különösen az

agyagok és az agyagkövek) többnyire higroszkóposak, nyelvünket hozzájuk érintve, mintegy „hozzátapadnak”.

Speciális, a Kárpát–Pannon térségben igen elterjedt aleurolit változat a **löss**. Hozzávetőleg 0,02–0,06 mm szemcsenagyságú, anyagát a **szél szállította**, azaz a szárazföldre lehulló porból jött létre. Jellemzően barnás–sárgás színű, mindig jól osztályozott, igen porózus, rétegzetlen, szemcséit vékony mészhártya burkolja be, ezért savakkal többnyire intenzíven pezseg. Gyakoriak benne a speciális alakú mészkonkréciók, a **lössbabák**.

Vörös, egyenetlen törésű finomhomokos aleurolit (balra) és a lösz törmelékének (jobbra) tipikus megjelenése.

Az agyagkőzetek osztályozása ásványos összetételükön alapul. Két alaptípusukat különböztetjük meg: a sziallitokat, amelyek aluminoszilikát agyagásványokból állnak, és az allitokat, amelyeket alumínium-oxidok és –hidroxidok építenek fel.

1. Sziallitok

Uralkodóan agyagásványokból állnak, ezen belül az előforduló agyagásványok szerint csoportosítunk. Fontos emlékeztetni arra, hogy az agyagásvány egy szemcseméret kategória, **nem ásványrendszertani fogalom!** Igaz, hogy többnyire filloszilikát szerkezetű, nominálisan víz- (és/vagy OH-tartalmú) aluminoszilikátok sorolhatók közéjük, de akár zeolitok, a Fe, vagy a Mn hidroxidjai, oxihidroxidjai is az agyagásványok körébe tartozhatnak. A legfontosabb agyagkőzetek és jellemző ásványaik a következők:

1. A >90% kaolinit-tartalmú agyag/agyagkő: **kaolin**; a 90–50% kaolinit-tartalmú agyag/agyagkő: kaolinites agyag/agyagkő; 2. A >90% szmektit-tartalmú agyag/agyagkő: **bentonit**; a 90–50% szmektit-tartalmú agyag/agyagkő: szmektites agyag/agyagkő; 3. Az illit-gazdag agyagnak és agyagkőnek nincs külön neve, egyszerűen **illites agyag** néven említjük.

A felsorolt speciális agyagkőzeteken túl a legtöbb agyagkő a természetben az említett agyagászványokon kívül akár kloritot, vermikulitot, glaukonitot és egy sor más, akár nem agyag szemcseméretű ásványt is tartalmaz (kvarcot, földpátot, kalcitot, piritet, foszfátokat, vagy akár szervesanyagot). Hasonlóan a többi törmelékes üledékes kőzethez a különböző szemcseméretű alkotók keveredése teljesen hétköznapi jelenség. Amennyiben az agyagkőzet szerkezete irányítottaságot, lemezes elválást mutat, akkor a **lemezes agyagkő (shale)** elnevezéssel illetjük. Ha ennek a kőzetnek a szervesanyag-tartalma jelentős (>0,1 m/m%) és a kőzet üdén sötétszürke–fekete (mállottan barnás) színű, akkor a geológiai szaknyelv **„fekete pala” (black shale)** néven illeti, noha nem palás, hanem lemezes szerkezetű, nem metamorf kőzetről van szó!

2. Allitok

Uralkodóan Al-oxihidroxidokból, Al-hidroxidokból (gibbsit, diaszpor, böhmít) álló kőzetek, vagyis a **bauxitok**. Folyamatos átmenetet mutatnak az agyagok-agyagkőzetek felé.

Kissé mállott, szervesanyag-dús lemezes agyagkő („fekete pala”; felül), bauxit (alul balra) és különböző agyagkőzetek (kaolin, bentonit; alul jobbra) tipikus megjelenése.

A törmelékes üledékes és agyagkőzetek hazai elterjedése

Az olvasóleckében tárgyalt kőzettípusok rendkívül elterjedtek a Kárpát–Pannon térségben, mivel a medence neogén kitöltése döntően belőlük épül fel. A preneogén képződmények egész sora tartalmaz ilyen kőzeteket úgy a felszínen, mint az Alföld és a Dél-Dunántúl aljzatában. A legnevezetesebbek a Ny-Mecsekben a perm–alsó-triász rétegsor, a K-Mecsekben a felső-triász–alsó-jura összlet, a balaton-felvidéki perm, a Szegedi Dolomit dolobreccsája a Szegedi-med. aljzatában, a Paleogén-med. eocén–oligocén képződményei. Tiszta agyagkőzeteket ismerünk a Tokaji-hg.-ben, Nagytétény környékén, bauxitot a Dunántúli-khg. számos pontján. Löss borítja az ország felszínének több, mint negyedét, főleg a Duna mentén, a D-Dunántúlon és az Alföldön. Nagy elterjedésben ismertek ilyen kőzetek a Külső-Kárpátok fliszónájában.

Hasznos olvasnivalók a témában:

Dávid, Á. (2011): Ásvány és kőzettan. E-tananyag, Eszterházy Károly Főiskola, Eger.
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_foldrajz_asvanyeskottzettanda/index.html

Józsa, S., Szakmány, Gy., Miklós, D.G., Varga, A. (2020): A törmelékes üledékek és kőzetek petrográfiai vizsgálati eredményei a Kárpát–Pannon térség kutatásában: a magyar kutatók hozzájárulása az elmúlt 150 évben. Földtani Közöny 150/2, 291–314.

<https://ojs3.mtak.hu/index.php/foldtanikozlony/article/view/2654/2858>

Pápay, L. (2006): Kristálytan, ásvány-, kőzettan. JATEPress, Szeged.

Szakáll, S. (2011): Ásvány- és kőzettan alapjai. E-tananyag, Miskolci Egyetem.
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0033_SCORM_MFFAT6101/adatok.html

Önellenőrző kérdések (a törmelékes üledékes és az agyagkőzetek petrografiája):

1. Melyek a Wentworth-skála szemcseméret-csoportjai és mik a határaik (mm-ben)?
2. Milyen szöveti szempontokat veszünk figyelembe egy törmelékes üledékes kőzet jellemzésénél?
3. Mi a különbség a breccsa és a konglomerátum, illetve az ortokonglomerátum és a parakonglomerátum között?
4. A Pettijohn-féle háromszögdiagramok alkalmazásával jellemezze összetétel szempontjából a következő homokkő-típusokat: arkóza, kvarcwacke, grauwacke, kvarcarenit, szublitarenit!
5. Jellemezze petrográfiai szempontok szerint: a bauxitot, a kaolint, a lemezes agyagkövet és a lösz!

